

Zorg voor uw orgel

Praktische tips voor dagelijks beheer

Adressen

Adviseurs en orgelbouwers:

- College van Orgeladviseurs in Nederland, zie www.cvon.nl
- Katholieke Klokken- en Orgelraad, zie www.kkor.nl
- Commissie Orgelzaken PKN, zie www.pkn.nl
- Vereniging van Orgelbouwers in Nederland, zie www.orgelbouwers.nl

Algemene adressen

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zie www.cultureelerfgoed.nl
 - Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen, zie www.vbmk.nl
 - Stichting Klinkend Erfgoed, zie www.klinkenderfgoed.nl
 - Nationaal Restauratiefonds, zie www.restauratiefonds.nl
 - Stichting ERM, zie www.stichtingerm.nl
-

Colofon

Uitgave: Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg

Postbus 420

2800 AK Gouda

T 085 - 4862480

E secretariaat@stichtingERM.nl

W www.stichtingERM.nl

In de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM) stellen opdrachtgevers, opdrachtnemers en overheden kwaliteitsrichtlijnen op voor het onderhouden en restaureren van monumenten.

Tekst: Henk Verhoef

Redactionele begeleiding: Walter de Koning, Brigitte Linskens,
Hans Reil, Rudi van Straten

Eindredactie: Theo van Oeffelt

Fotografie: Henk Verhoef en Hans Reil tenzij anders vermeld

Vormgeving: Van Lint in vorm, Burgh-Haamstede

Druk: Quantas, Rijswijk

© Herziene en uitgebreide herdruk
Stichting ERM, 2018

Met dank aan:

Stichting Orgelfonds Mooy

Zorg voor uw orgel

Nederland is een echt orgelland. Geen land ter wereld telt meer orgels per vierkante kilometer. Vele honderden zijn monumentale instrumenten, sommige enkele eeuwen oud. Andere zijn uit de twintigste eeuw, of nog tamelijk nieuw. Al die orgels zijn enerzijds kunstvoorwerpen, die liefst met rust gelaten willen worden, anderzijds muziekinstrumenten, die gebaat zijn bij regelmatig gebruik. Bij goed beheer is er een balans tussen zorgvuldig behoud van het kunstvoorwerp en regelmatig gebruik als muziekinstrument. Dan kan een orgel generaties mee, zonder grote restauraties of kostbare ingrepen.

Deze waaier wil een eenvoudige leidraad bieden voor het dagelijks beheer van een orgel. Ze geeft een globaal overzicht van de verschillende zaken die een beheerder kan tegenkomen, beschrijft problemen die er kunnen spelen - denk aan de effecten van verwarmen, vochtproblemen, stof of het multifunctioneel gebruik van het gebouw - en geeft adviezen. Het gaat daarbij steeds over pijporgels. Harmoniums, elektronische orgels of andere orgelachtige instrumenten komen in deze waaier niet aan bod.

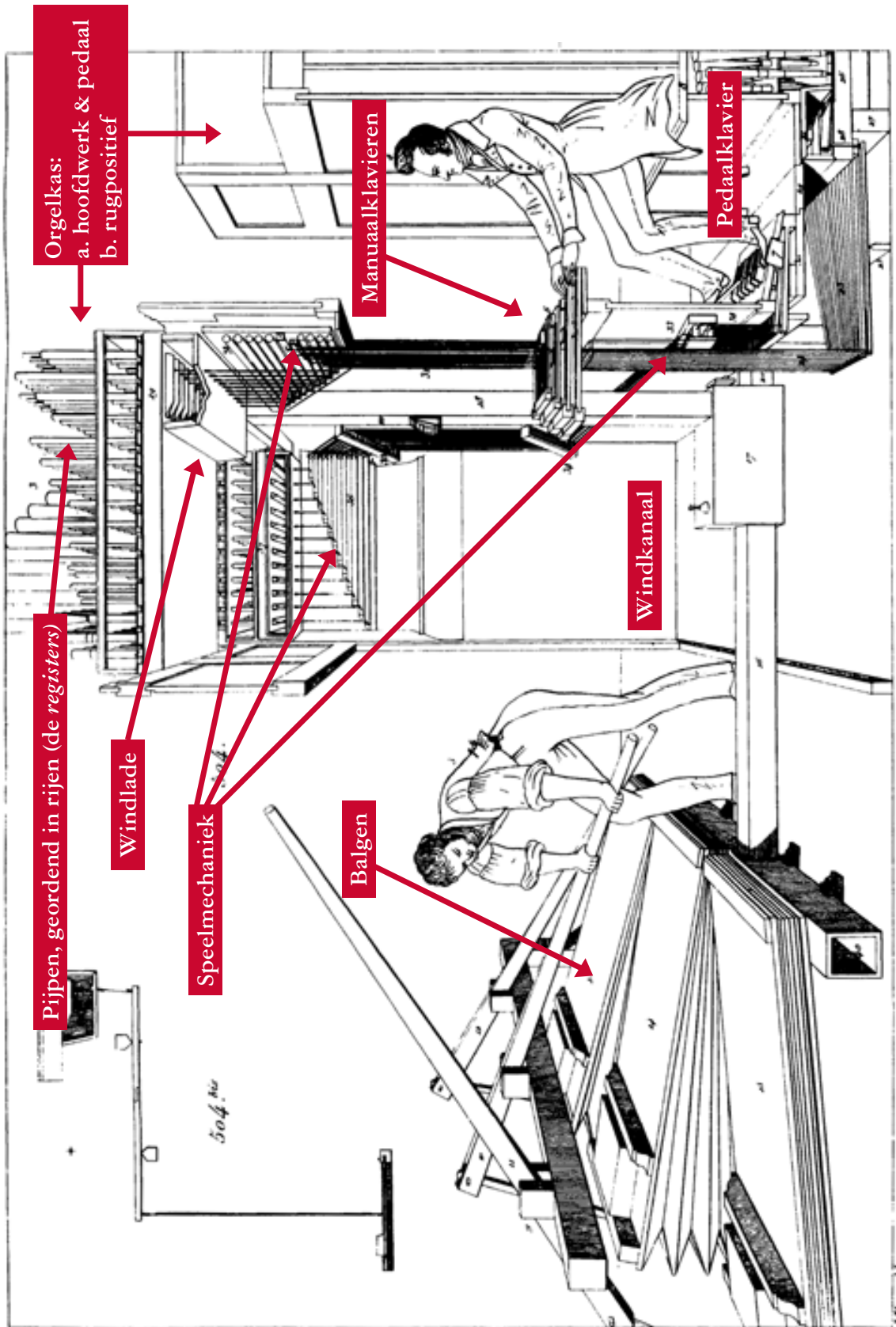
De afzonderlijke punten worden in de volgende bladen uitgewerkt, maar de voornaamste *do's and don'ts* zijn:

Doen

- regelmatig bespelen;
- monitor het binnenklimaat;
- ieder jaar: motor smeren / checken op houtworm en schimmel / balgen en kanalen controleren;
- eens in de één à twee jaar: orgelmaker laten komen voor bijstemmen en klein onderhoud;
- eens in de vier jaar: generale stemming.

Niet doen

- het orgel ongebruikt laten staan;
- vaak stemmen (zie blad 11 en 27);
- onbevoegden aan of in het orgel toelaten.

Illustratie: Guédon

De Uitvoeringsrichtlijn Historische Orgels

Een orgel moet van tijd tot tijd worden schoongemaakt. Maar soms moet er meer gebeuren: er is schade aan de pijpen, of de kas moet worden geschilderd. Niet altijd is dan duidelijk wat mag en kan, en hoe het werk moet worden voorbereid en uitgevoerd. De Uitvoeringsrichtlijn 6010 Historische Orgels (URL) wil antwoord geven op dat soort vragen. De URL 6010 geeft, in de vorm van lijsten, een overzicht van alle werkzaamheden die denkbaar zijn, welke aspecten in het oog gehouden moeten worden, wat de verantwoordelijkheden zijn van de betrokkenen, wie welke keuzes moet maken en hoe moet worden gedocumenteerd. Zo ontstaat inzicht, zowel in het werk zelf als in het proces, wat de kwaliteit van een orgelrestauratie ten goede kan komen.

Belangrijk uitgangspunt in de URL is het principe 'behouden gaat voor vernieuwen'. Daarom zijn alle denkbare werkzaamheden ingedeeld in de 'restauratieladder', van weinig ingrijpend werk tot volledige vernieuwing:

1. Conserveren/onderhoud
2. Repareren
3. Vernieuwen
 - a. Kopiëren
 - b. Imiteren
 - c. Verbeteren

Met behulp van deze categorieën kunnen verantwoorde keuzes worden gemaakt bij ieder onderdeel van een restauratie. Belangrijk onderdeel van de URL is ook de beschrijving van de kennis en ervaring die een orgelmaker moet hebben.

De URL is zowel bedoeld voor de uitvoerder van een restauratie als voor de opdrachtgever van het werk. De actuele versie van de uitvoeringsrichtlijn staat op de website van ERM.

Doen:

- vraag, bij een opdracht aan een orgelmaker, altijd om uitvoering van het werk conform de URL 6010;
- laat een orgelmaker aantonen dat hij aan de beschrijving van kennis en ervaring voldoet.

Bij onderhoud en restauratie:
raadpleeg de Uitvoeringsrichtlijn 6010
Historische Orgels

Foto: Lea van 't Slot

Een orgel is bedoeld om te worden bespeeld. Hoe groot de waarde als meubel ook kan zijn, uiteindelijk gaat het toch om de klank en de muziek. Maar het is ook een gecompliceerde machine die, zoals alle machines, het beste bewaard blijft als hij regelmatig ‘in beweging’ is. In deze tijd zijn veel kerkgebouwen niet langer meer als gebedshuis in gebruik, zodat het ‘gewone’ gebruik van het orgel op zondagmorgen is weggevallen.

Bij het bespelen van een orgel zijn er nauwelijks grenzen aan het repertoire. Natuurlijk heeft Bach geweldige muziek voor het orgel geschreven, die iedere organist wel op de lessenaar heeft staan. Maar het orgel kan veel meer. Eigenlijk is het orgel zijn leven begonnen als ‘eenmansorkest’, en dat karakter is het nooit helemaal kwijt geraakt. Je kunt, kortom, muziek spelen in alle stijlen en soorten. Mits het kan op een toetsenbord, natuurlijk.

Evengoed zal degene die het orgel bespeelt, moeten weten wat hij doet. Te ruw spelen (veel lawaai maken met de registers, ‘slaan’ op de toetsen) veroorzaakt onnodige schade. Het is dan ook zaak het orgel alleen in handen te geven van gekwalificeerde bespelers. Daarvoor is helaas geen eenduidige lijn: een conservatoriumdiploma geeft geen garantie dat een organist voldoende respect heeft voor het instrument dat hij bespeelt, terwijl talloze amateur-organisten in dat opzicht volledig te vertrouwen zijn.

Doen:

- laat het orgel regelmatig bespelen, liefst door één of meer vaste bespelers;
- zorg ervoor dat een ter zake kundige persoon het overzicht houdt bij bespeling door gastorganisten.

Klaviatuur Sint-Janskerk Gouda

Beheer en eerstelijns onderhoud

2

Voor de dagelijkse gang van zaken rond een orgel is het essentieel dat er een ter zake kundige persoon is, die het orgel namens de eigenaar beheert.

Hij is liefst iemand die het orgel kan bespelen, omdat zaken die niet in orde zijn in het algemeen tijdens het spelen naar voren komen. Hij heeft geregeld contact met de eigenaar en maakt afspraken over zijn taken en verantwoordelijkheden. Tot die taken horen in ieder geval:

- toezicht houden op het gebruik van het orgel;
- regelmatige inspectie van het instrument, bijvoorbeeld eens per maand;
- bijhouden van een logboek ten behoeve van het periodiek onderhoud;
- aanwezigheid tijdens de dagen dat de orgelmaker periodiek onderhoud uitvoert.

Daarnaast is het wenselijk dat een beheerder kundig genoeg is - dan wel zich door de orgelmaker kan laten instrueren - om het 'eerstelijns' onderhoud uit te voeren:

- stemmen van de tongwerken (zie blad 25);
- verhelpen van kleine technische storingen.

Een kundig beheerder overziet en organiseert deze taken wanneer hijzelf deze bekwaamheden mist.

Ideaal is wanneer de organist van de kerk tegelijkertijd beheerder van het orgel kan zijn. Wanneer geen ter zake kundige speler aan het orgel verbonden is, kan de organist van een naburig kerkgebouw de taak van beheerder op zich nemen. In een ander geval kan het misschien een lid van het kerkbestuur zijn, of iemand van buiten de organisatie.

Tongwerken stemmen

Multifunctioneel gebruik van de ruimte

3

Steeds meer kerken zijn - naast of in plaats van kerkdiensten - in gebruik voor andere activiteiten. Als het gebouw een monumentaal orgel heeft, is het altijd de vraag in hoeverre die activiteiten zich daarmee verdragen.

Het spreekt vanzelf dat alle fysieke schade aan het orgel moet worden voorkomen. Het orgel is wat dat betreft net als andere kostbare voorwerpen in het gebouw. Er hoort geen feestversiering aan de orgelkas, niet met punaises en evenmin met plakband. Emmers water en nattigheid moeten ver van het orgel en het balkon blijven. Geluidsboxen kunnen de kas beschadigen en sommige muzieksoorten zijn zo luid, dat de orgelpijpen van hun plaats trillen. Lampen worden warm, dus houdt ze op voldoende afstand van het orgel. Frontpijpen zien er heel robuust uit, maar hebben een dunne wand van zacht metaal; ook een klein voorwerp dat er tegenaan slingert, maakt meteen een grote deuk.

Bij dansfeesten of feestelijke maaltijden kan er veel vocht en damp in de lucht komen. Is dat niet langer dan een paar uur, en kan er goed geventileerd worden, dan hoeft dat niet schadelijk te zijn.

In de winter is de schade uit een andere hoek te verwachten, omdat de ruimte dan in het algemeen voor het feest verwarmd zal moeten worden, wat tot grote droogte leidt. Ook wat dat betreft is het zaak de tijdsduur van de belasting te beperken. Een dagdeel verwarmen zal nauwelijks kwaad kunnen, een lange periode intensief verwarmen is ongewenst.

Doen

- indien enigszins mogelijk: geef het orgel en zijn muziek een rol in het gebeuren.

Niet doen

- lampen, geluidsboxen, feestversiering en dergelijke aan, op, in of in de nabijheid van het orgel;
- de ruimte langdurig blootstellen aan damp of verwarming.

Multifunctioneel gebruikte kerk

Foto: Waanders in de Broeren

Binnenklimaat en verwarming

4

Dat het voor orgel het beste is om in een ruimte te staan met een constante temperatuur, is een misverstand. Historische orgels hebben de eeuwen doorstaan in onverwarmde kerken!

Wel belangrijk is de zogenaamde relatieve vochtigheid van de lucht. Is die te hoog dan kan er schimmel ontstaan. Gevaarlijker nog is een te lage relatieve luchtvochtigheid. Een droog binnenklimaat leidt tot uitdrogen van het leer en krimp en scheuren in het hout. Niet alleen de houten pijpen, maar vooral ook de windladen - de 'verdeelkasten' van de orgelwind waar de pijpen op staan - kunnen daardoor ernstig beschadigd raken.

De relatieve luchtvochtigheid dient dus zo gelijkmatig mogelijk te zijn en bijvoorbeeld te schommelen tussen 40% en 80%. In ons klimaat is de buitenlucht in de zomer vaak heel vochtig (tot 90% in augustus), en in de winter droog (onder de 40% in de maanden december - februari). Juist in de droge periode staat de verwarming aan, zodat het hout van het orgel nog verder uitdroogt. Om de luchtvochtigheid in een kerk ook dan op peil te houden, zal het van belang zijn de ruimte niet, of zo weinig mogelijk te verwarmen. Meten en monitoren van temperatuur en luchtvochtigheid is essentieel. Een zogenaamde datalogger is al voor enkele tientjes te koop. Eén apparaatje in de orgelkas en een tweede in de kerkruimte is voldoende om een bruikbaar beeld van het binnenklimaat te geven.

Een algemeen advies over verwarming is niet te geven. De systemen zijn voortdurend in ontwikkeling en alle hebben voor- en nadelen.

Doen

- 's zomers goed ventileren en 's winters zo spaarzaam mogelijk verwarmen;
- temperatuur en relatieve vochtigheid meten en monitoren;
- bij problemen, zoals grote schommelingen in de relatieve luchtvochtigheid, advies vragen aan een onafhankelijke klimaatdeskundige.

Niet doen

- permanent verwarmen.

Houtwerk aangetast door schimmel

Bouwkundig werk aan het gebouw

5

Bouwkundig werk in het gebouw, ook al is het niet in de buurt van het orgel, zorgt snel voor stof en vuil. Bouwstof kan zich gemakkelijk over grote afstand verspreiden en neerdalen in het orgel. Zelfs wanneer een kas kan worden afgesloten met deuren en luiken komt het stof gemakkelijk naar binnen.

Op zich kan een laagje stof geen kwaad, maar het probleem met bouwstof is dat het kalk bevat, dat een chemische reactie aangaat met het metaal van de pijpen.

Wanneer verwacht kan worden dat de werkzaamheden (bouw)stof gaan opleveren, is het verstandig het orgel 'in te pakken' met plastic zeil. Dat inpakken kan het beste gedaan worden door de orgelmaker die het orgel in onderhoud heeft. Tijdens het werk moet er regelmatig controle zijn. Gunstig is om de ruimte binnen het plastic een kleine overdruk te geven, zodat stof geen kans krijgt om binnen te dringen. Belangrijk is ook het naderhand weer uitpakken. Wanneer dat te vroeg gebeurt, of niet zorgvuldig, komt het stof dat door het plastic was tegengehouden, alsnog in het orgel terecht.

Bouwstof dat in het orgel terecht is gekomen, moet liefst zo snel mogelijk worden verwijderd. In de meeste gevallen moeten daarvoor de pijpen van de lade; werk dat alleen door de orgelmaker kan worden gedaan.

Doen

- doe een nul-meting door een aantal plaatsen schoon te maken en te fotograferen, of door velletjes gekleurd, schoon papier neer te leggen;
- na het uitpakken een controle-, stem- en onderhoudsbeurt laten uitvoeren.

Niet doen

- onmiddellijk na het afsluiten van het werk het orgel laten uitpakken.

Door bouwwerkzaamheden vervuilde klaviatuur

Schoonmaak van het orgel

6

In vroeger tijd werden orgels dikwijls en voor grote bedragen schoongemaakt, soms elke tien jaar. Het is de vraag of dat altijd nodig is (geweest). Er moet wel heel veel stof en vuil in een orgel zijn opgehoopt voordat dit echt tot problemen leidt.

Afgezien van bouwstof, dat een heel eigen probleem vormt, is er dan ook geen graadmeter om te kunnen bepalen wanneer het tijd is om een orgel schoon te maken. Als vuistregel is een periode van eens in de 35 à 40 jaar te hanteren. Bij zeer intensief gebruikte gebouwen eens in de 30 jaar. Of schoonmaak echt nodig is, moet worden bepaald door de orgeladviseur of de orgelmaker.

Zinnig is wel om eens in de tien jaar de looppaden in het orgel te stofzuigen, net als de ruimte waar de balgen staan. De plaats waar de windmotor lucht aanzuigt moet tweejaarlijks worden gereinigd.

Schoonmaak van een orgel, ook wanneer het alleen om de looppaden gaat, moet deskundig gebeuren, maar het is ook werk waarbij vrijwilligers veel kunnen doen. Als eigen mensen een deel van het werk doen, kan een flinke besparing op de kosten worden bereikt. Daar is niets op tegen wanneer dit goed gecoördineerd en gecontroleerd wordt door een orgelbouwer of adviseur.

Een bijzonder probleem vormt de eventuele aantasting van houten onderdelen door insecten of schimmel. Wanneer de aantasting beperkt van omvang is, zal het voldoende zijn wanneer de orgelmaker de aangetaste plaatsen met conventionele middelen behandelt. Bij grootschalige aantasting is het zaak externe deskundigheid in huis te halen. De technieken op dit gebied zijn volop in ontwikkeling, zodat een algemeen advies moeilijk te geven is.

Doen

- balgruimte en aanzuigopening windmotor meenemen bij tweejaarlijks onderhoud;
- vervuiling monitoren met schoongemaakte plaats of papier;
- algehele schoonmaak uitstellen tot het werkelijk nodig is.

Niet doen

- schoonmaken met water of agressieve schoonmaakmiddelen.

Sterk vervuild en beschadigd binnenwerk
van een orgel

Een historische orgelkas is een waardevol meubel met vaak fragiele onderdelen en een kwetsbare kleurige afwerking of vergulding. Het is dikwijls een monument op zich, dat gezichtsbepalend is voor een historisch kerk-interieur. De orgelkas is functioneel: hij bepaalt mede de klank van een orgel en hij omhult en beschermt de kwetsbaarste gedeelten van het instrument.

Het spreekt vanzelf dat de orgelkas afsluitbaar moet zijn, zodat het binnenwerk alleen toegankelijk is voor bevoegden. Maar ook de omgeving van de kas - in de meeste gevallen een balkon of een galerij - moet zo beperkt mogelijk toegankelijk zijn. Waar een orgel open opgesteld staat, bijvoorbeeld op de vloer van de kerkruimte, moet in ieder geval de schakelaar van de windmotor afgesloten zijn. De ruimte in de kas of de galerij als opslagplaats gebruiken is not done.

Met de komst van de elektrische windmotor en de elektrische verlichting zijn nogal wat orgelkassen voorzien van allerlei leidingen, schakelaars en lampen, vaak op laconieke wijze vastgeschroefd of -gespijkerd. Een goed beheerder zal in zo'n geval streven naar sanering: behalve een goede werkverlichting in de kas (van buiten onzichtbaar aangebracht), en wat strikt noodzakelijk is om de klavieren te verlichten, hoort de kas vrij te blijven van leidingen, armaturen, stopcontacten en dergelijke. Ook moet de kas niet, of zo min mogelijk worden belast met spiegels, camera's, luidsprekers en wat dies meer zij.

Schoonmaken van de kas valt onder schoonmaak van het orgel: het kan alleen door de orgelmaker of onder diens leiding gebeuren.

Doen

- kas en balkon te allen tijde afgesloten houden: alleen toegang voor bevoegden;
- bij bestaande leidingen, lampen, spiegels etc. streven naar sanering;
- eens per jaar inspecteren op houtworm en schimmel (ook inwendig, kijk naar de houten delen en de houten pijpen).

Niet doen

- gebruiken als opbergplaats;
- schoonmaken in eigen beheer.

Kas met onnodig veel leidingen,
stopcontacten en schakelaars

Een orgel wordt bespeeld door een of meer klavieren. De verbinding tussen toets en pijp is wat de tractuur, of mechaniek wordt genoemd. Een storing in dat gedeelte van het orgel leidt meteen tot verminderde bespeelbaarheid, reden waarom dit gedeelte van het orgel bijzondere aandacht vraagt.

Een bekend probleem is dat bij verandering van het weer, de houten delen van de mechaniek allemaal net iets anders reageren, zodat de toetsen ongelijk komen te liggen. Dat is meestal met een paar dagen weer opgelost, maar als de toetsen blijvend ongelijk liggen, is het tijd om de mechaniek af te regelen. Er zijn zeer veel typen mechaniek in orgels, maar ze hebben altijd mogelijkheden om dat te doen, bijvoorbeeld door stelschroeven bij een winkelhaakbalk, of met ronde lederen stelmoeren, die zo zijn aangebracht dat degene die achter de toetsen zit ze kan verdraaien.

Het afregelen van klavieren is werk dat enerzijds inzicht vraagt in de manier waarop het mechaniek functioneert, maar dat anderzijds niet zo specialistisch is dat er altijd een orgelbouwer voor moet komen. Een ter zake deskundige beheerder kan zonder bezwaar afregelen, en kan ook zien wanneer het mechaniek zodanig ontregeld is dat er een orgelbouwer aan te pas moet komen. Hij zal ook andere storingen (zoals 'hangers') kunnen beoordelen en ze zelf verhelpen, dan wel de orgelbouwer te hulp roepen.

Afgezien van het afregelen is het goed om de klavieren schoon te houden door de toetsen, registerknoppen, bakstukken et cetera af te nemen met een licht vochtige doek.

Doen

- eens per jaar met een licht vochtige doek de toetsen afnemen;
- toetsen bijregelen wanneer nodig (alleen een door de orgelmaker geïnstrueerde beheerder).

Niet doen

- volledige mechaniek afregelen.

Klavieren met gedemonteerde klavierbak:
stelschroeven zichtbaar

Van oudsher horen de balgen tot de belangrijkste onderdelen van het orgel. Zonder lucht onder druk (orgelwind) geen klank! Ook wanneer er een elektrische ventilator is, kunnen de balgen niet gemist worden. Ze bepalen de uiteindelijke winddruk en vormen als het ware een opslagplaats voor orgelwind, die vandaaruit naar de pijpen wordt gevoerd.

Balgen staan dikwijls buiten de orgelkas, en zelfs in een aparte ruimte, bijvoorbeeld in de toren van de kerk. Ze dreigen dan vergeten te worden en bijvoorbeeld te vervuilen. Stof kan dan via de balgen in het orgel terecht komen. De balgen moeten vrij kunnen bewegen en de gewichten (ijzeren platen of stukken steen) op de bovenbladen zijn heel precies neergelegd. Alles wat bij of op de balgen wordt gezet of gelegd, kan dat verstoren, waardoor de winddruk verandert en het orgel vals gaat klinken.

De balgruimte moet dus schoon zijn, en vrij van rommel. Daarnaast is het van belang de motor eens per jaar te smeren en de balgen zelf te controleren op schimmel, houtworm, scheuren of zwakke plekken in het leer.

Doen

- windmotor jaarlijks smeren (bij de nieuwste motoren eens per tien jaar);
- balgen eens per jaar inspecteren op schade, houtworm en schimmel;
- balgruimte schoon houden.

Niet doen

- de balgruimte gebruiken als rommelhok;
- spullen bij, onder of op de balgen leggen of zetten;
- iets veranderen aan de gewichten op de balgbladen.

Balginstallatie, te bedienen met de
windmotor óf met de voet

Foto: Hans van Rossum

Berichten over een ‘vals’ orgel moeten meestal worden gerelativeerd: een orgel is net zo min perfect zuiver als een piano of een dwarsfluit. Bij een orgel is, net als bij een symfonieorkest, een enkele ontstemming zelden een probleem. Stemmen is pas nodig wanneer een orgel over de hele linie ontstemd is. Het vaststellen van dat punt is tot op zekere hoogte arbitrair.

Als het gaat over het stemmen van orgels, moeten we onderscheid maken tussen twee verschillende soorten pijpen: de labialen en de tongwerken. De labialen zijn de pijpen die in het front staan. Ook de meeste pijpen in het orgel, van groot tot klein, zijn van dit type. Ze worden gestemd met zogenaamde ‘stemkrullen’, met beweegbare ‘hoeden’ of door de bovenrand in of uit te wrijven. Zulke pijpen worden bij het stemmen gemakkelijk beschadigd. Stemmen van deze pijpen moet dus niet te vaak gebeuren en dat hoeft ook niet, want ze houden hun toonhoogte heel lang vast. Eens in de vier jaar is meestal voldoende.

Daarnaast heeft bijna ieder orgel wel een of meer ‘tongwerken’. Deze pijpen geven de klank van een trompet of een hobo. Ze zijn heel anders van constructie dan de labialen, en reageren anders op veranderingen in temperatuur. Daarom zijn ze zo gebouwd dat ze zonder beperking gestemd kunnen worden. Tongwerken stemmen hoort tot de ‘gewone’ vaardigheden van de meeste organisten. Het is gebruikelijk te stemmen voor een belangrijk concert, voor een opname, en anders één of twee keer in de maand.

Doen

- stemmingscorrecties indien nodig bij het jaarlijks of tweejaarlijks onderhoud;
- eens in de vier jaar ‘generale’ stemming;
- tongwerken bijhouden door de beheerder/organist.

Niet doen

- labialen vaker stemmen dan nodig.

Pijpen met steminrichtingen

Valsheid, vreemde bijklanken en plotselinge ontstemmingen

11

Plotseling optredende valsheid, vreemde klanken of ontstemmingen, maar ook het compleet zwijgen van het orgel kunnen allerlei oorzaken hebben. Wanneer zoiets optreedt is het van belang niet zelf te gaan sleutelen, maar de orgelmaker in te schakelen.

Onderzoek daaraan voorafgaand:

- doet het fenomeen zich voor dadelijk bij het aanzetten van de motor, of pas wanneer de registers worden getrokken?
- waar hoor je het geluid: in de orgelkas, of erbuiten?
- als het orgel het helemaal niet doet: is er gewerkt bij de balgen, loopt de motor, is het rolgordijn (direct na de ventilator) stuk?

Wanneer bepaalde tonen blijven 'hangen', ligt de oorzaak meestal ergens in de mechaniek. Zo kan een toets te weinig ruimte hebben op de geleidestift, of is er een abstract - de dunne houten latjes die het grootste deel van de verbinding tussen toets en pijp vormen - dat aanloopt. Wellicht sluit het speelventiel niet helemaal, bijvoorbeeld doordat er gruis op gevallen is. Ook bij zulke problemen moet eerst precies worden vastgesteld wat er aan de hand is, voor ze kunnen worden opgelost.

Anders is het wanneer de vreemde tonen wijzen op een probleem in de windlade. Zo kunnen scheuren in de windlade ertoe leiden dat als een bepaalde pijp moet klinken, ook de pijp ernaast meedoet. Wanneer het leer van een windlade is uitgedroogd en gescheurd, zal de wind op allerlei plaatsen gaan sissen en suizen. Zulke problemen zijn niet eenvoudig op te lossen, maar vragen om een windladerestauratie. Dat is een dure en ingrijpende maatregel, die alleen door vakmensen kan worden uitgevoerd.

In dit opzicht hebben de pneumatische en elektro-pneumatische orgels een extra probleem. Bij dit type orgels is het zelfs voor de deskundige organist-beheerder vrijwel onmogelijk om storingen in de verbindingen tussen toets en pijp, of in de lade, te verhelpen.

Interieur van een orgel:
windlade met pijpen

Orgelpijpen, materiaal en mogelijke schade

12

Orgelpijpen zijn van hout of metaal, en in het laatste geval meestal van een legering van lood en tin. Houten pijpen kunnen net als de orgelkas beschadigd raken door houtworm of door schimmel. Het is verstandig ze te betrekken bij de jaarlijkse inspectie op houtworm of schimmel.

Metalen pijpen lijken robuust, maar zijn in feite heel kwetsbaar. Los van de gevoeligheid voor deuken en mechanische vervorming zijn er bepaalde chemische processen, zoals oxidatie, die schade veroorzaken. Voor een beheerder is het ondoenlijk dit soort schade te controleren, omdat daarvoor de pijpen van de lade gehaald moeten worden. De orgelmaker zal bij de jaarlijkse of tweejaarlijkse onderhoudsbeurt dit aspect meenemen en rapporteren wanneer hij bepaalde problemen aantreft.

Iets wat de beheerder wel gemakkelijk kan constateren zijn doorgezakte pijpvoeten bij de frontpijpen. Deze zware pijpen rusten in feite volledig op de voetpunt, die door de grote belasting de neiging heeft te vervormen tot een 'varkenssnuif'. Door die vervorming wordt de opening in de voet kleiner, zodat de pijp minder wind krijgt en ontstemd raakt. Reparatie is mogelijk, maar werk voor de orgelmaker.

Een ander veel voorkomend en gemakkelijk te constateren probleem is het scheefzakken van tongwerkbekers. Meer dan bij ingezakte pijpvoeten is het zaak dat snel te zien en vroeg in te grijpen, omdat het een proces is dat in de loop van de tijd versnelt.

Omgevallen tongwerkbekers

Op monumentale orgels zijn dezelfde wetten en regels van toepassing als op monumentale gebouwen. Op een heel klein aantal gevallen na staan alle monumentale orgels in Nederland in een gebouw dat monument is. De aanwijzing tot monument is een zaak van de overheid, zie: www.monumentenregister.nl.

Bij een gebouw dat als monument is aangewezen, valt ook het orgel onder de bescherming van de wet. Onderhoudswerk aan een monumentaal orgel is niet vergunningplichtig. Restauratie en/of wijziging van monumentale orgels is wel vergunningplichtig.

Als een eigenaar wil overgaan tot restauratie en/of wijziging van zo'n orgel, ligt het begin vaak bij een rapportage door een gecertificeerd orgeladviseur. De vergunning wordt aangevraagd bij de burgerlijke gemeente. Het werk zal normaal gesproken - los van de vraag of het werk al dan niet door de overheid wordt gesubsidieerd - in samenspraak de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) worden uitgevoerd.

Subsidie wordt alleen verleend voor het onderhoud of de restauratie van die onderdelen die als monumentaal zijn aangemerkt. Het kan gesubsidieerd worden in het kader van de subsidieregeling BRIM. Conform het BRIM worden restauraties in beginsel gesubsidieerd door de provincies. Om voor BRIM-subsidie in aanmerking te komen moet het werk aan het orgel worden meegenomen in het zesjarenplan dat voor het onderhoud van het gebouw als geheel wordt ingediend. Het uit te voeren werk en de kosten zullen in het algemeen inzichtelijk worden gemaakt op grond van een rapportage door de orgelmaker of een gecertificeerd orgeladviseur.

Emanuel de Witte, kerkinterieur

Stichting ERM: Samenwerken aan restauratiekwaliteit

De ERM is opgericht om de kwaliteit van het restaureren van monumenten te bevorderen. Daartoe werken opdrachtgevers, overheden en bij het restaureren betrokken specialisten en bedrijven samen in deze stichting. Samen stellen zij kwaliteitsrichtlijnen op voor de uitvoering van een restauratie. Richtlijnen die alle betrokkenen houvast bieden. Die bijdragen aan efficiency, en dus tijd en geld besparen. En die het mogelijk maken om ons erfgoed te verzekeren van optimale zorg. ERM staat voor *Restauratiekwaliteit* door:

- duidelijkheid en efficiency door normering;
- vakmanschap en ervaring;
- samenwerking tussen opdrachtgever, opdrachtnemer en overheid;
- uitwisselen van kennis en ervaringen, gericht op kwaliteitsbevordering.

De ERM ontwikkelt en beheert deze kwaliteitsrichtlijnen. Ziet toe op de onderlinge samenhang en inhoud en de uitvoering ervan door certificerende instellingen. Alleen bedrijven en bureaus met een certificaat dat is afgegeven op basis van een kwaliteitsregeling, die door het Centraal College van Deskundigen Restauratiekwaliteit van de ERM is goedgekeurd, mogen het logo Erkende Restauratiekwaliteit voeren.

*Voor meer informatie, de richtlijnen
en een overzicht van erkende bedrijven:
www.stichtingERM.nl*

Stichting Klinkend Erfgoed Nederland

De Stichting Klinkend Erfgoed Nederland (SKEN) is een samenwerkingsverband van opdrachtgevers / eigenaren, opdrachtnemers (bouwers, adviseurs, inspecteurs) en andere betrokkenen bij het beheer en behoud van klinkend erfgoed.

SKEN richt zich op het bevorderen van interesse voor het klinkend erfgoed. Daarnaast op het overdragen van kennis aan eigenaren en beheerders van gebouwen met klinkend erfgoed (specifiek gericht op het stimuleren van goed beheer en goed opdrachtgeverschap) en aan gekwalificeerde orgelmakers, adviseurs, inspecteurs (specifiek gericht op professionele restauraties), zie verder www.klinkenderfgoed.nl.

Oude Kerk Amsterdam

Foto: Gert Eijkelboom